

# GRAMATYKI JĘZYKA POLSKIEGO

*Marcin Jakubczyk*

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków,

e-mail: marcin.jakub@wp.pl)

## **PIERWSZA „AKADEMICKA” GRAMATYKA JĘZYKA FRANCUSKIEGO PO POLSKU – KLUCZ DO JĘZYKA FRANCUSKIEGO... B.K. MALICKIEGO [1700]**

AUTOR: Bartłomiej Kazimierz Malicki.

PEŁNY TYTUŁ DZIEŁA: *Klucz do ięzyka francuskiego to iest grammatika polsko-francuska przez Bartłomieia Kazimierza Malickiego Filozofiey y Medycyny Doktora, Jego Krolewskiej Mości Sekretarza, na pomoc Polakom chciwym umiejętności Języka Francuskiego złożona a za osobliwą szczodrobliwością Wielmożney Iey Mości Paniey Heleny Wiktoriey z Smarżewa Morstynowey starościney sieradzkiej na widok wydana roku pańskiego 1700.*<sup>1</sup>

DRUKARZ: Mikołaj Aleksander Schedel.

MIEJSCE WYDANIA: Kraków.

ROK WYDANIA: 1700.

FORMAT: 8°.

LICZBA STRON: 228 + 10 nłb.

JĘZYKI: polski, po francusku głównie przykłady i terminy gramatyczne (te ostatnie odpowiadają ich polskim ekwiwalentom).

### INFORMACJA O AUTORZE I JEGO DZIEŁACH

Bartłomiej Kazimierz Malicki (zmarł około 1706 roku<sup>2</sup>) był absolwentem Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego (wówczas Akademii Krakowskiej) oraz lekarzem. W 1681 roku uzyskał tytuł magistra sztuk wyzwolonych i z polecenia władz krakowskiej uczelni wyjechał do Poznania, gdzie przez kilka lat (1681–1688) pełnił obowiązki profesora retoryki i poetyki w Akademii Lubrańskiego. W Poznaniu zadebiutował serią okolicznościowych mów i panegiryków dedykowanych wielkopolskim dostojnikom świeckim i kościelnym. Tu drukował także utwory

---

<sup>1</sup> W dalszej części niniejszego opracowania cytaty z omawianej gramatyki będą podawane w ortografii uwspółcześnionej.

<sup>2</sup> Data urodzenia nie jest znana.

sceniczne. Po powrocie do Krakowa w roku 1688 wykładał na Wydziale Filozoficznym Akademii Krakowskiej oraz w Szkołach Nowodworskich. Kontakt B.K. Malickiego z Francją i językiem francuskim rozpoczął się prawdopodobnie w 1692 roku. Wtedy wyjechał na dłużej do Paryża i tam najpewniej uzyskał stopień doktora medycyny. Po powrocie do Krakowa pod koniec 1695 roku poświęcił się działalności pisarskiej i wydawniczej (publikował głównie gramatyki języków francuskiego i polskiego), rezygnując tym samym z pracy i kariery uniwersyteckiej [zob. Baczkowska 1974, 320–321], choć według innych źródeł jeszcze około roku 1700 uczył on języka francuskiego w Akademii Krakowskiej [Nikliborc 1962, 50] jako pierwszy nauczyciel akademicki francuszczyzny w tej uczelni. Swoje pierwsze dzieło, zwięzłą gramatykę języka polskiego napisaną po łacinie, wydał w 1699 roku w krakowskiej drukarni Schedlów pod tytułem *Tractus ad compendiosam cognitionem linguæ Polonicæ...*<sup>3</sup> Użytkawszy w roku 1700 królewski przywilej na druk, jeszcze tego samego roku opublikował *Klucz do języka francuskiego...*, a więc kolejną gramatykę, tym razem poświęconą językowi francuskiemu. W 1701 r. w Krakowie ukazał się natomiast jego *Lexykon francusko-polski* [zob. Jakubczyk 2016, 85–86].

#### CHARAKTERYSTYKA DZIEŁA

*Klucz do języka francuskiego...* jest drugą polskojęzyczną<sup>4</sup> gramatyką języka francuskiego opublikowaną w Polsce (pierwszą była *Nouvelle méthode d'apprendre la langue française*<sup>5</sup> F.D. Duchênebillot, wydana w Warszawie w 1699 r.). B.K. Malicki postanowił ją wydać – jak wynika z przedmowy w niej zamieszczonej – jako pracę wyraźnie konkurencyjną i krytyczną wobec opublikowanej rok wcześniej gramatyki F.D. Duchênebillot.<sup>6</sup> *Klucz...* B.K. Malickiego, napisany z myślą o Polakach uczących się języka Moliera, miał stanowić pierwszy rzetelny wykład poświęcony francuszczyźnie, oparty na uznanych we Francji publikacjach gramatycznych. Podstawowym, wielokrotnie wskazywanym tam przez niego źródłem jest gramatyka M. Mauconduit<sup>7</sup> (dwujęzyczna łacińsko-francuska *Nouvelle Grammaire Française...*, wydana w Paryżu

<sup>3</sup> O przedmowie do tego dzieła oraz o wybranych zagadnieniach gramatycznych w nim poruszonych pisze E. Rodek [2016].

<sup>4</sup> Pierwsza gramatyka języka francuskiego wydana w Polsce i przeznaczona dla Polaków została napisana po łacinie przez francuskiego poligłotę F. Mesnien-Menińskiego: *Grammatica Gallica in usum Iluentutis maxime Polonæ composita* [Gdańsk 1649]. F. Meniński jest również autorem gramatyki języka polskiego napisanej na użytek cudzoziemców.

<sup>5</sup> Tu tytuł podano w wersji skróconej i uwspółcześnionej.

<sup>6</sup> Wbrew temu popularniejsza i częściej później wznawiana była gramatyka F.D. Duchênebillot.

<sup>7</sup> B.K. Malicki uważał tę gramatykę, o czym pisze w przedmowie do *Klucza...*, za najlepszą spośród wszystkich mu znanych.

w 1678 r.) [zob. Mauconduit 1678]. Z drugiej zaś strony *Klucz...* miał spełniać, jako przystępna pomoc w nauce gramatyki francuskiej, praktyczne cele dydaktyczne. Wydany w 1701 roku *Lexykon francusko-polski* jest zamierzoną przez B.K. Malickiego kontynuacją oraz uzupełnieniem *Klucza...* [zob. Jakubczyk 2016, 86–89].

Dodajmy, że autor *Klucza...* obficie czerpał z pierwowzoru francuskiego, miejscami dokładnie przekładając na polski reguły i przykłady podane przez M. Mauconduit. Jednakże niektóre fragmenty *Nouvelle Grammaire Française...* B.K. Malicki pomiął, inne skrócił, a jeszcze inne, których brakowało u M. Mauconduit, zredagował sam.

Po stronie tytułowej następuje w *Kluczu...* dedykacja dla Heleny z Potockich Morsztynowej, a następnie trzy przestrogi:

- *Przestroga do czytelnika* (czyli przedmowa), w której znajdują się m.in. uwagi krytyczne sformułowane przez B.K. Malickiego wobec gramatyki F.D. Duchênebillot [zob. Koronczewski 1961, 21–22; por. też: Jakubczyk 2013a, 2013b].
- *Przestroga druga* [czyli] *Traktat o Ortografiej Polskiej* – zamieszczenie w *Kluczu...* tej przestrogi uzasadnia B.K. Malicki następująco: aby móc nauczyć się poprawnej ortografii francuskiej, należy najpierw biegle opanować ortografię polską (bo „rzadki jest Polak, który by Ojczystą Ortografię doskonale zachowywał”). Autor opisuje więc wybrane litery języka polskiego, które sprawiają Polakom szczególną trudność, a po szczegóły odsyła do swojej gramatyki języka polskiego pt. *Tractus...*, wydanej w 1699 roku.
- *Przestroga trzecia*, w której wyjaśnia B.K. Malicki, co to jest gramatyka („nauka ucząca dobrze mówić i pisać”) i z ilu części się składa (z czterech: „ortografia, etymologia, syntaxis i prozodia”).

Po *Przestrogach* następują trzy traktaty gramatyki języka francuskiego poświęcone kolejno:<sup>8</sup>

- a) fonetyce i ortografii („ortografii”),
- b) morfologii odmiennych części mowy („etymologii”),
- c) „syntaksie albo konstrukcji, po polsku: zgadzaniu terminów”; w traktacie tym omawia zagadnienia składniowe, a także opisuje morfologię nieodmiennych części mowy.

B.K. Malicki rezygnuje z redakcji czwartego traktatu gramatyki, poświęconego prozodii, czyli wiedzy o – między innymi – „komponowaniu wierszy [i] sylaby” [s. 215]. Dodaje natomiast do *Klucza...* dwa suplementy:

1. Kilkustronicowy słowniczek zatytułowany *Zebranie niektórych galicyzmów, to jest frazesów, które się nie mogą słowo w słowo wykładać*. Notuje tam np. takie frazesy (frazologizmy i przysłowia, ale także typowe zwroty oraz trudności i pułapki języka francuskiego):

<sup>8</sup> Zamieszczone w traktatach znaczenia i formy niektórych francuskich jednostek leksykalnych weryfikuję na podstawie TLF.

- „avoir le cœur sur les lèvres, mówić to, co się myśli”,
  - „face i visage znaczą twarz, ale się pierwsze nie używa o ludziach, tylko o rzeczach niemych (...)”.
2. Zbiór zwrotów grzecznościowych do stosowania w listach pt. *Zebranie tytułów wszelakim stanom służących, których Francuzi w listach zażywają*, np. „Do człeka średniego stanu” pisze się na początku listu *Monsieur*.

### Traktat pierwszy

Składa się z sześciu rozdziałów poświęconych francuskiej ortografii i fonetyce, w których B.K. Malicki omawia m.in. znaki diakrytyczne oraz interpunkcyjne stosowane w pisowni francuskiej, a także opisuje litery „u Francuzów”, myląc je z głoskami (podobnie jak inni ówczesni gramatycy). Litery dzielą się więc na *wokale* (przez się brzmiące albo swój własny głos mające ‘samogłoski’) i *konsony* lub *konsonanty* (nie przez się, ale w pół brzmiące ‘spółgłoski’).

### Traktat drugi

Poświęcony jest morfologii odmiennych części mowy. Najpierw jednak B.K. Malicki wymienia wszystkie *części mowy* występujące w języku francuskim:<sup>9</sup>

**Tabela 1. Części mowy w Kluczu... B.K. Malickiego**

Język polski	Język francuski	odmienne/nieodmienne
Artykuł	l'Article	nachylające się
Imię	le Nom	
Zaimek	le Pronom	
Słowo	le Verbe	
Uczestnictwo	le Participe	
Przysłowie	l'Adverbe	nienachylające się
Przekładanie	la Préposition	
Przyłączenie	la Conjonction	
Wtrącenie	l'Interjection	

W kolejnych rozdziałach tego traktatu opisuje pierwsze pięć części mowy, a więc tylko odmienne (*nachylające się*). Omawia tu również kategorie morfologiczne (imienne i werbalne), które nazywa *przymiotami*.

<sup>9</sup> B.K. Malicki podaje ich nazwy po polsku i po francusku. Systematyzuje je w tabeli.

Przykładowo, opisując francuskie *spadki* ('przypadki'),<sup>10</sup> nawiązuje też do języka polskiego i tym samym formułuje uwagi kontrastywne francusko-polskie. Przypomina, że w wydanej rok wcześniej gramatyce [*Tractus...* 1699] wyróżnił dla polszczyzny *spadek pokładający* (jak pisze, niewystępujący we francuskim), czyli *pozytif*, który „Francuzi tłumaczą z prepozycjami” i który w polskim „się nie może kłaść bez prepozycjei” *na, w, o, po* (chodzi o miejscownik<sup>11</sup>).

Warto również zwrócić uwagę na podaną przez B.K. Malickiego definicję *uczestnictwa* ('imiesłowu'), które

wzięło nazwisko od tego, że jest uczestnikiem przymiotów od imienia i od słowa. Od słowa ma deriwacja, to jest pochodzenie (...). Od imienia zaś ma nachylenie, bo się tak deklinuje jako imiona [s. 173].

### Traktat trzeci

Poświęcony jest morfologii nieodmiennych części mowy oraz składni. B.K. Malicki definiuje *syntaksę* jako „część gramatyki, która uczy terminy z terminami akomodować, np. nie mówić *smaczna chleb* (...), ale *smaczny chleb*”. Ponieważ jego zdaniem składnia francuska jest bardzo podobna do polskiej, zaznacza, że w rozdziałach zamieszczonych w tym traktacie będzie się skupiał raczej na wyjątkach. Zastrzega jednak, że

w układaniu (...) nie mają Francuzi takiej wolności jako Polacy. My bowiem możemy pierwiej położyć *słowo* [czasownik – M.J.] niż jego nominatif (...), może być wprzód rządzona część niż rządząca; u nich zaś koniecznie trzeba opak (...), np. nie ujdzie tak ułożyć: *piękny to jest koń, kupię go ja* (...), ale trzeba ułożyć tak: *ten koń jest piękny, ja go kupię* [s. 174–175].

Odsyła też do swojego *Lexykonu francusko-polskiego* [wówczas już gotowego, ale będącego jeszcze w druku – M.J.], w którym czytelnik znajdzie przy *słowach* [*Lexykon* jest słownikiem wyłącznie czasowników francuskich przetłumaczonych na polski] „krótkie przykłady zgadzania się”.

Traktat trzeci składa się z ośmiu rozdziałów, z których cztery pierwsze mówią o *zgadzaniu się artykułów, imion, zaimków i słów*. B.K. Malicki

<sup>10</sup> W ówczesnej francuszczyźnie nie istniała (zresztą już od kilku wieków) kategoria przypadku (podobnie jak w większości języków romańskich). Jednakże tradycja gramatyk łacińskich w tak dużym stopniu wpływała na opisy gramatyczne języka francuskiego, że podawanie kategorii przypadku (dla rodzajnika) w gramatykach wydawanych w dawnej Francji stawało się normą.

<sup>11</sup> Dodajmy, że „(...) przypadek nazywany w pol. tradycji miejscownikiem sam z siebie nic nie wyraża, musi dopiero połączyć się z jakąś prepozycją (...), np. *w czy na*, toteż dla języka pol. słuszniejszym jest stosowany przez sławistykę europejską termin *Præpositiv*” [Stachowski 2007, 59]. Zatem nazwę ukutą przez B.K. Malickiego dla tego przypadku można uznać za zbliżoną do tej, o której pisze M. Stachowski.

omawia tu zasady użycia w zdaniach tych części mowy (opisanych we wcześniejszym traktacie), a więc m.in. rozważa kwestię szyku wyrazów (np. *imion przyrzutnych*, czyli przymiotników) oraz zasady wprowadzania dopełnień czasowników, choć oczywiście nie używa terminu *dopełnienie*, np. „*jouer à la paume*, grać w piłę (sic!)”, ale „*jouer du violon*, grać na skrzypcach”. W kolejnych czterech rozdziałach omawia *części mowy nienachylające się*.

### RECEPCJA DZIEŁA

Omawiana gramatyka nie miała oficjalnych wznowień. Jej fragmenty były jednakże w ciągu XVIII stulecia kilkakrotnie przedrukowywane (nielegalnie,<sup>12</sup> w połączeniu z *Nouvelle méthode...* F.D. Duchênebillot; szczegóły zob. w opracowaniu tej gramatyki na stronie <https://gramatyki.uw.edu.pl/>). Chodzi tu o wszystkie współcześnie znane edycje *Gramatyki francusko-polskiej*, której autorstwo przypisywane jest pijarowi Stanisławowi Dąbrowskiemu od św. Tomasza (są to następujące wydania: 1740, 1750, 1759, 1763, 1772, 1789; pierwsze dwa zawierają dodatkowo *Lexykon...* B.K. Malickiego).

### CIEKAWOSTKI

1. Bartłomiej Kazimierz Malicki dobrze znał gramatyki i słowniki języka francuskiego opublikowane we Francji. W przedmowie do *Klucza...* (*Przestroga do czytelnika*) zalecał swoim czytelnikom, by czytali, oprócz jego gramatyki, również dykcjonarz Pierre’a Richeleta, „bardzo rozsądnego człowieka, który pierwiej dopędził wieku zgrzybiałego na samym uczeniu języka niż tę Księgę wydał” (chodzi o *Dictionnaire françois contenant les mots et les choses*, 1680; pierwszy jednojęzyczny słownik języka francuskiego).
2. „Wystawiwszy na widok Gramatykę do uczenia się języka Francuskiego” [*Klucz...*], nie chciał B.K. Malicki zostawić swych czytelników „rozpołowionych”, toteż rok później opublikował swój *Lexykon francusko-polski* [1701], który miał być dopełnieniem *Klucza...*
3. B.K. Malicki przestrzega przed *polszczyzną Mazurów*<sup>13</sup> nie tylko w *Kluczu...* [w *Przestrodze drugiej*, s. 8], ale również w swojej gramatyce języka polskiego [*Tractus...* 1699].

### WERSJA ELEKTRONICZNA

<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=387641>

<sup>12</sup> W dawnych wiekach takie praktyki były bardzo częste, zarówno w Polsce, jak i w innych krajach Europy, ponieważ prawa autorskie nie były wówczas chronione. Praktyki te dotyczyły nie tylko podręczników i gramatyk, ale również np. słowników, na co zwracali już uwagę językoznawcy omawiający dzieła epok dawnych [zob. Zwoliński 1956; por. też np.: Walczak 1994; Jakubczyk 2016, 28–29].

<sup>13</sup> Na ten temat zob. m.in. Rodek 2016, 383–385. Por. też: Decyk-Zięba 2003.

**Bibliografia**

- W. Baczkowska, 1974, *Malicki Bartłomiej Kazimierz, Polski słownik biograficzny*, t. XIX, Wrocław, s. 320–321.
- W. Decyk-Zięba, 2003, „Masovita” jako źródło poznania gwary mazowieckiej, „Prace Filologiczne” t. 48, s. 81–90.
- M. Jakubczyk, 2013a, *Duchênebillot et Malicki: les deux premiers et rivaux ouvrages polonophones consacrés à la grammaire française*, „Romanica Cracoviensia” t. 13, s. 20–28.
- M. Jakubczyk, 2013b, *Équivoquer en français aux XVII<sup>e</sup> et XVIII<sup>e</sup> siècles (les grammairiens et l’homonymie)*, „Romanica Cracoviensia” t. 13, s. 29–37.
- M. Jakubczyk, 2016, *Leksykografia polsko-francuska XVIII wieku w perspektywie metaleksykograficznej*, Kraków.
- A. Koronczewski, 1961, *Polska terminologia gramatyczna*, Wrocław.
- M. Mauconduit, 1678, *Nova Grammatica Gallica, quâ quivis alienigena Latinæ Linguæ peritus, Gallicam faciliè poterit assequi = Nouvelle Grammaire Française, Par laquelle tout Étranger qui sçaura le Latin, pourra facilement s’instruire de la Langue Française*, avis de Monsieur de Saint-Amour, Paris [<https://books.google.pl/books?id=XKuTgvUXivcC>].
- A. Nikliborc, 1962, *L’enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIII<sup>e</sup> siècle*, Wrocław.
- E. Rodek, 2016, *Przejawy świadomości językowej Polaków w wybranych tekstach z lat 1696–1740*, „Prace Filologiczne” t. LXIX, s. 379–400.
- M. Stachowski, 2007, *Gramatyka języka tureckiego w zarysie*, Kraków.
- TLF = *Trésor de la Langue Française informatisé* [<http://atilf.atilf.fr/>].
- B. Walczak, 1994, *Nowe prace o polskich słownikach osiemnastowiecznych* [w:] H. Misternski i J. Sypnicki (red.), *Studia romanica in honorem Stanislai Gniańdek*, Poznań, s. 45–57.
- P. Zwoliński, 1956, *Gramatyki języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny*, „Poradnik Językowy” z. 7–9, s. 251–260, 310–321, 356–369.